

КОСТЕН АРХИЕРЕЙСКИ ЖЕЗЪЛ ОТ ЗАТВОРЕНИЯ КОМПЛЕКС ПРИ ЦЪРКВА №3 НА ТРАПЕЗИЦА

Доц. д-р Мирко Робов
(НАИМ при БАН, филиал Велико Търново)

A PRELATIC BONE SCEPTRE FROM THE CLOSED COMPLEX NEAR CHURCH №3 AT TRAPEZITSA

Assoc. Prof. Dr. Mirko Robov
(NAIM-BAS, Veliko Tarnovo branch)

Abstract: The prelatric sceptre is a symbol of strength and spiritual power. It imposes the obligation and responsibility to care for the integrity and preservation of the spiritual flock. The sceptre provides the bishop the power to judge and make decisions. The find from Trapezitsa is discovered in the big duplex building, in the civil complex near church №3, in the Southeastern sector of the stronghold. The find has a biconical shape, with an almost flat upper surface. It's quite possible that the workmanship is linked to a metropolitan studio. The entire surface features a "bird eye" ornament, applied circumferentially and also radially. Eight relief sheets are placed on the side surface. They are crafted in tall relief. From below the item ends with a bush for the attachment of the wooden stick. It remains an open question as to what kind of a representative of the metropolitan aristocracy was the complex in question meant for – a high-ranking layman or a clerical individual? The bone end of the prelatric sceptre is an important find, which links the new-found civil complex of Trapezitsa with a high-ranking representative of the metropolitan ecclesiastical hierarchy.

Keywords: sceptre, bishop, Trapezitsa.

Архиерейският жезъл е символ на сила и духовната власт, подобно властта на пастира над стадото. Той вмениява задължение и отговорност към грижи за цялостта и съхранението на духовното стадо. Жезълът отдава правото на архиерея да отсъжда и решава.

Символиката на жезъла, поставена именно по този начин се открива в редица текстове, както в Стария, така и в Новия завет. В глава 7 от книгата на Михей, четем: „Паси с жезъла Си Твоя народ, овците на наследieto Си..., да си пасат те във Васан и Галаат, както в стародавни дни“ (Библия 2012, 1067).

В Изход, втората книга Мойсеева, глава 14: „а ти вдигни тоягата си и прости ръката си над морето, и раздели го, и ще минат Израилевите синове, презсред морето, по сухо“ (**Библия 2012**, 74).

В глава 2 от Откровение на св. Йоан Богослов: „И който побеждава и пази делата Ми докрай, нему ще дам власт над езичниците, и ще ги пасе с жезъл железен;... както и Аз получих власт от Отца Си“ (**Библия 2012**, 1487).

Евангелски текстове посочват посоха като пособие при странничеството, от който, по думите на Христос апостолите не се нуждаят, заящото имат като своя опора Божията благодатна сила. Така, в глава 10 от евангелието на Матей четем: „...отивайте най-вече при загубените овци на дома Израилев... и като ходите проповядвайте... недейте има ни злато, ни сребро..., ни торба за път, ни две дрехи..., ни тояга, защото работникът заслужава своята прехрана“ (**Библия 2012**, 1205).

По тълкованието на Симеон, архиепископ Солунски от началото на XV в.: „жезълът, който държи архиерея, означава власт на духа... силата да води, да наказва непокорните и да приобщава отдалечените към себе си“ (**Писания св. Отцев 1856**, 98; **Настольная книга 1983**, 109). На новоизбрания патриарх владетелят изпраща мантия и панагия, а жезълът връчва собственоръчно, като знак на пастирската власт и почит към богоизбрания пастир (**Писания св. Отцев 1856**, 286–287). Жезълът „олицетворява Христовия кръст... с който побеждаваме, и се утвърждаваме, и се ръководим, и се пасем, и подтискаме страстта,... и прогонваме враговете, и се предпазваме от всичко“ (**Писания св. Отцев 1856**, 98).

Тези символни функции са вменени от църквата на архиерейския жезъл – като знак на архипастирската власт на епископа, подобно на властта, която има пастира над стадото си.

В иконографските сюжети жезълът се включва като важен атрибут на социалното положение на изображения с него в ръка персонаж. (**Мавродинова 2012**, 7).

В западната църква, жезълът като символ на епископската власт се появява с около век по-рано отколкото в източната.

Тук, разбира се, трябва да поставим съществената разлика между в устройството, размерите и най-вече украсата при богослужебния жезъл и ежедневния посох, за да определим по-точно предназначението на костената находка от Трапезица. В този смисъл, богослужебните жезли са тържествени и богато украсени, като същевременно дървената тояга е по-къса. Били са украсени с инкрустации, скъпоценни камъни и т. н., като в тази категория бихме могли да причислим с известна условност и една костената обложка, намерена при разкопките на патриаршията на Царевец. Определянето на въпросната находка е под условие, тъй като нейният откривател Н. Ангелов допуска възможността тя да е служела като украса на носим кръст или на патриаршески жезъл (**Ангелов 1980**, 189).

Обложката от кост произхожда от пластовете в южния сектор на Патриаршията, от помещението, западно от южната кръгла кула. Тук важно е да се отбележи, че именно тази част от комплекса, представително оформена, се свързва със служебните или жилищни помещения на патриарха (**Ангелов 1980**, 70–73, 225). Т.е. находката с основание би могла да се свърже като притежание или със самия патриарх или с друго високопоставено в църковната йерархия лице.

Изработеният от кост предмет е с ажурна украса и цилиндрична форма, очевидно с предназначение на високохудожествена обложка на дървена тояжка с диаметър на сечението от 1,9–2,1 см, т.е. приблизително еднакъв с този на втулката на находката от Трапезица.

Запазеният фрагмент от костената обложка от Патриаршията на Царевец е възстановен от шест отделни фрагмента. Украсата е с растителни орнаменти – акантови листа. Цялата външна повърхност на предмета е загладена и полирана. (**Ангелов 1980**, 189,199 (кат. № 82); 188 (обр.176)).

Известни са подобни примери с устройството и украсата на архиерейски жезъли, приблизително синхронни с находката от търновската Патриаршия. Така например, костена обложка с висока художествена стойност, е поставена в горната част на идентичен атрибут на архиерейската власт, принадлежал на новгородския архиепископ Геронтий. Находката е от фонда на Новгородския държавен историко-художествен музей (**Бочаров 1969**, 105–107; обр. 94–98). Елементите в украсата на жезъла са разновременни, в хронологичния диапазон от края на XIV – началото на XV век да началото на XVIII век (1703 год.), когато жезълът след реставрацията добива окончателния си вид.

Предвид характера на находката от Трапезица, предмет на настоящото съобщение не са богослужебните жезли, а небогослужебните, към групата на които я отнасяме.

Небогослужебния или всекидневен архиерейски жезъл, (наричан архиерейски посох), е с по-дълга дървена палка, с удебеление в горния край, направено от кост, дърво, сребро или друг метал (**Настольная книга 1983**, 109). Като устройство и предназначение той е различен групата на поклонническите посохи, от която са познати и изследвани отделни образци, като например тези във фонда на Държавния исторически музей в Каргопол, Русия.

Въпросните поклоннически жезли не са символични пособия като архиерейските, а предмети с конкретно практическо предназначение. Това е отразено и във формата, и в техниката на направа. В основата на някои от тях е поставен железен шип, необходим при придвижване в заледен участък. Поклонническият жезъл е предназначен да дава надеждна опора на този, който го е носел, но също и като средство за защита при необходимост.

Ежедневният посох значително предхожда по време появата и употребата на богослужебният жезъл. Нуждата от втория се налага по канонични причини,

поради задължението архиерейт да води богослужението в тържествени одежди, олицетворявайки пред богомолците славата на Небесния Цар.

В редица средновековни иконографски примери, ежедневен жезъл е поставен в лявата ръка на архангел Гавриил, при някои от известните сцени на Благовещение, като например изображението в земенската църква „Св. Йоан Богослов“, от третото десетилетие на XIV век (**Мавродинова 2012**, 28–29). Подобен е жезълът му в църквата „Св. Богородица“ при Иваново от 60-те години на същото столетие (**Мавродинова 2012**, 31–32). Напълно идентичен като форма и пропорции е жезълът в лявата ръка на архангела във фреската Благовещение на североизточния стълб в Спасо-Преображенския Мирожски манастир в Псков, с датировка от около 1156 г. (**Лазарев 1986**, 11 и обр. 366).

Сходен жезъл виждаме в икона с апостолите Петър и Павел, в дясната ръка на последния от колекцията на историко-архитектурния музей в Новгород (средата на XI век) (**Лазарев 1983**, 163 и обр. 1).

В първата от шест евангелски сцени от релеф върху костена плочка от Ермитажа, сходен жезъл държи в лявата си ръка архангел Гавриил, отново от Благовещение. Този релеф датира от X–XI век (**Goldschmidt, Weitzmann 1930–1934**, № 59, 43, pl. XXIII; **Bank 1985**, 296–297; fig. 140).

Според Иван Дуйчев, вторият персонаж, поставен непосредствено зад патриарха в миниатюрата върху лист № 2 от Ватиканския препис на Манасиевата хроника, която изобразява опелото на Иван Асен, синът на Иван Александър, държи в дясната си ръка голяма свещ (**Дуйчев 1962**, Описание на миниатюрите (2, миниатюра на л. 2)). В случая, според мен, предметът по-скоро наподобява жезъл видно от дебелината и дължината му, от цвета, в който е изобразен, както и от начина по-който въпросният персонаж го придържа. Горният завършек, поради състоянието на миниатюрата е неясен, но отпечатъка върху лицето, до което достига във височина, по-скоро наподобява именно на жезъл.

Находката, която поставям на вниманието ви е открита през 2013 г. при разкопките на комплекса при църква № 3 в югоизточния сектор на Трапезица (обр. 1). Представлява костена топка. Предметът е по-скоро с биконична форма, като горната ѝ повърхност е почти плоска. Изработката е на струг, видно от точката за центриране в средата на горната широка повърхност на предмета. Самата кост, използвана за направата не е благородна, диаметърът на заготовката показва, че е от едро животно и е напълно възможно произходът да е местен, а и самата изработка да се свърже с някое столично художествено ателие. По цялата повърхност е нанесен връзан орнамента „птиче око“. Част от орнаментите са подредени в околоръст разположени окръжности на основното тяло (съответно две, едната от които в най-широката част), а също и по външната повърхност на втулката в която е втиква на дървената тояжка. Останалите орнаменти са подредени в радиална посока – съответно по три върху горната повърхност на предмета (т. е. в шест групи по три), и също по три върху

всяко от осемте релефни листа по страничната повърхност. По едно „птиче око“ е врязано непосредствено над всяко от релефните листа, и също по едно в тесните полета между самите листа (обр. 2).

Осемте на брой листа околоръст са изработени във висок релеф. Отдолу предметът завършва с втулка за прикрепване.

Размерите на находката са следните: Обща вис. 5,2 см; Втулката е с дълбочина от 3,2 см и вътрешен диаметър 1,3 см. Топката е с височина от 3,1 см и диаметър от 4,5 см.

Сам по себе си, въпросният костен предмет заслужава специален изследователски интерес, включително и като уникат, при това не само в досегашните проучвания на столично Търново. Определяме я като завършек на архиерейски жезъл (обр. 3), като в този контекст се хвърля определена светлина и по проблема за характера на затворения ансамбъл при църква №3 на Трапезица, като в случая не изключваме възможността да е била притежание на неговия обетател.

Споменатата вече ажурна апликация, открита от Никола Ангелов при разкопките на патриаршеския комплекс на Царевец, която според нейния откривател е с възможно предназначение като обков на жезъл. Това би могло да бъде всъщност украса, поставена в горната част на предмета. В случая липсва, обаче, самият завършек, спрямо който би могъл да се определи и самият жезъл като ежедневен или богослужебен (ако в случая наистина става въпрос именно за архиерейски жезъл). Мястото, където е открита находката е южното крило, което е с представителни функции в комплекса. Тук по-интересно е друго, и това е почти идентичния диаметър на вътрешността на находката от Царевец и диаметърът на втулката от костената находка от Трапезица. Т.е., възможно е костената ажурна обложка да е елемент от украсата на жезъл, като е била поставена в горната му част. Не без значение е и мястото на откриване на костената обложка – крилото, обетавано от патриарха.

На находката от Трапезица се попадна в началния етап от проучването на голямата двуделна сграда, единствена в затворения архитектурен ансамбъл при църква №3. Тези начални резултати бяха докладвани в общи линии на предходния симпозиум Търновска книжовна школа и бяха обнародвани в том 10 от поредицата като предварителна публикация на новоустановен голям граждански комплекс (**Робов 2015**, 606–619; **Робов 2016**, 141–151). Самата двуделна сграда е свързана с обетателя на комплекса, а въпросният костен предмет, поставен и в този контекст несъмнено има определено отношение към характера на затворения ансамбъл и статута на неговия притежател.

Портата на комплекса е в югозападната му част, на нивото на по-ниската, т.е. южната тераса. Оформена е като представително съоръжение. Към нея отвежда път, свързвал терасата с основната улица на Трапезица – тази между северната и югоизточната ѝ порти. Проходът на портата е със сводово покритие, носено от тухлен арков пояс, като петите на арката са стъпвали върху пи-

ластри откъм вътрешните лица на двата зида. В общата фасадна декорация са включени и многобройни керамопластични елементи. Това са кръгли панички, покрити със зелена глазура.

Алеята свързва ансамбъла с основната комуникационна артерия на Трапезица – улицата между северната и южната порти на крепостта.

Вътрешността на портата е настлана с каменни плочи, като настилната продължава към изток и отвежда непосредствено към голямата двуделна сграда.

Към същата сграда отвежда и каменната настилка от западната странична галерия на църква №3, ориентирана в посока към югозапад. Тази непосредствена връзка с портата и църквата, отрежда роля на двуделната постройка на структуроопределящ елемент в изграждането на плановата композиция на затворения ансамбъл.

Сградата е с обща дължина от 32 м по оста изток-запад.

Западната половина е била със стопански функции, като в приземиено е била разположена конюшната на комплекса, видно от характера на находките открити тук.

Източната половина, с внушителните размери от 18/8,5 м е била предназначена за самия обетател.

Северният зид на постройката, т.е. към вътрешността на комплекса, е с едноредов градеж, играл роля на стилобат за дървена колонада върху която е стъпвал чардак. Приземието е на нивото на вътрешния двор на комплекса. Т.е. вътрешната по отношение на двора фасада е било оформена като представителна за сградата (обр. 4).

Гражданският комплекс е ситуиран е върху две съседни тераси. На по-високата от тях, северната, е изградена църква №3. Функционална връзка към обширната тераса, северно от комплекса, не е установена. Следователно, установения ограден за двора зид от север е всъщност и северна граница на комплекса. Това, от друга страна очертава дори и на сегашния етап от разкопките, една завършена плано-композиционна схема, много различна от групата на столичните манастири и близка с устройството на гражданския комплекс, северно от двора на Царевец. Посочваме всичко това, от една страна за да поставим находката в нейната автентична среда. Но от друга, за да изключим възможността костената находка да се свърже с притежание на някой столичен архимандрит.

Според установените при проучването данни, комплексът е създаден в зората на Търновското царство и е просъществувал до края на XIV век. Плановата и функционална характеристика го определя като граждански. Той носи в плановите си особености елементи от традицията в устройството на някои от гражданските комплекси в столиците на Първото царство (**Попконстантинов 1980**, 117–118; **Тотев 1995**, 321).

Оформен така, комплексът няма аналог в общата градоустройствена картина на Трапезица (на сегашния етап от проучванията) и силно се доближава като устройство и функция до споменатия вече т. нар. Болярски комплекс на Царевец (Николова 1973, 111–121).

Той е издигнат на площада, северно от двореца. Мястото е напълно удачно и подходящо за престижни градоустройствени решения. Тук е главният площад на престолнината, дворецът на българските царе, църкви, като тази с № 5 впечатлява със своите размери.

Идентичен е изборът на терен за издигане на замъка в средновековния Червен. При Болярското жилище ограденото пространство от 635 кв. м, не носи особеностите на конфигурацията на терена, като при църква № 3 на Трапезица. Сградата е „Г“-образна, разположена в северозападния секторна двора. Състои се от две части с ясно изразена разлика в устройството и функцията.

Непосредствената връзка между портата на комплекса и сградата, от една страна, а от друга с църква № 3, отрежда на двуделната сграда ролята на структуроопределящ елемент в плановото изграждане и общото оформлението на комплекса. Това е безспорно свидетелство за нейната важна роля, по отношение на отредената и функция, а също и статута на

Изборът на това престижно място за изграждането на затворен комплекс е удачен от всяка гледна точка. Терасата сред най-високите, които предлага билото на Трапезица. Тя е слънчева и хигиенична, с великолепен изглед, включително и към представителните институции на Царевец – двореца и патриаршията. Църква № 3 е ситуирана в най-източната част на ограденото пространство, а това запазва целостта на дворното пространство.

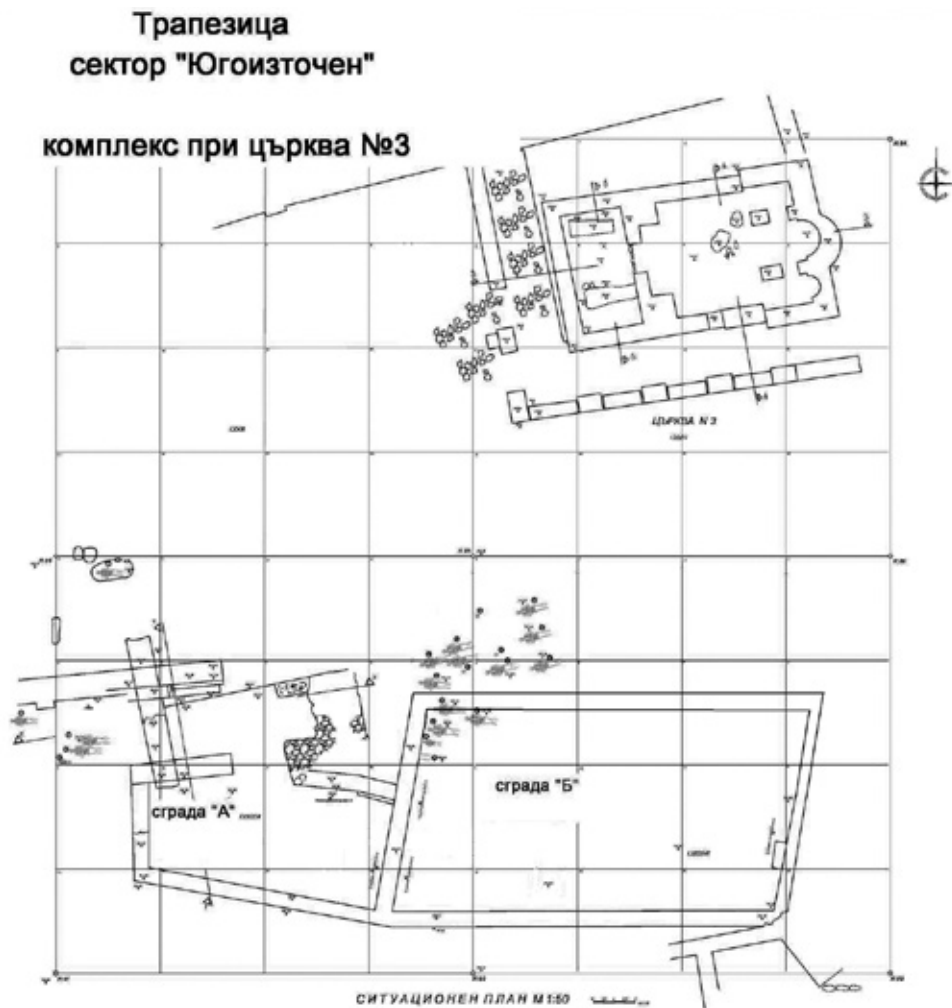
Остава открит въпроса за какъв представител на столичната аристокрация е бил предназначен въпросния комплекс – високопоставено светско или църковно лице. Възможна информация затова несъмнено са съдържали зиданите гробни съоръжения в притвора на църква № 3, покрити с мраморни надгробни плочи. Съоръженията са били отворени неизвестно кога, а самите мраморните надгробни плочи – счупени и захвърлени, като части от тях са вторично преупотребени. Самото наличие на зидани гробни съоръжения в притвора на храма, северната от които и грижливо измазана с хоросан (възможно и стенописана, видно от многобройните живописни фрагменти във вътрешността на съоръжението) е несъмнено свидетелство за статуса на положените там персони като представители на висшата столична аристокрация.

Като планово устройство, комплексът засега няма аналог в общата градоустройствена картина на Трапезица. В този смисъл костения завършек на архиерейски небогослужебен посох е единствената находка, която би могла да ни насочи към евентуалния негов високопоставен обетател.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов 1980:** Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец, през XII–XIV век. Царевград Търнов, т. 3. София, 1980.
- Библия 2012:** Библия. София, 2012.
- Бочаров 1969:** Г. Бочаров. Прикладное искусство Новгорода Великаго. Москва, 1969.
- Дуйчев 1962:** И. Дуйчев. Миниатюрите на Манасиевата летопис. София, 1962.
- Лазарев 1983:** В.Н. Лазарев. Русская иконопись. Иконы XI–XIII веков. Москва, 1983.
- Лазарев 1986:** В.Н. Лазарев. История византийской живописи. Москва, 1986.
- Мавродинова 2012:** Л. Мавродинова. Иконография на големите църковни празници и страданията на Христос. София, 2012.
- Настольная книга 1983:** Настольная книга священнослужителя. Т. 4. Москва, 1983.
- Николова 1973:** Я. Николова. Жилищната архитектура в Търново през XII–XIV век. – В: Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, т. VIII, кн. 2, ИФ, 1970–1971. София, 1973, 65–129.
- Писания св. Отцев 1856:** Писания св. Отцев и учителей церкви. Сочинения Блаженного Симеона, архиепископа Тесалонийскаго, т. II. Санкт Петербург, 1856.
- Попконстантинов, 1980:** К. Попконстантинов. Граждански комплекси в Плиска и Преслав. – В: Средновековният български град. София, 1980, 117–129.
- Робов, 2015:** М. Робов. Гражданският комплекс в югоизточния сектор на Трапезица. – В: Търновска книжовна школа, т. 10. Велико Търново, 2015, 606–619.
- Робов 2016:** М. Робов. Новооткрит комплекс в североизточния сектор на Трапезица. – В: ГНАМ, 13, в чест на проф. Виолета Нешева. София, 2016, 141–151.
- Тотев 1995:** Т. Тотев. Нови наблюдения и данни за облика на гражданската архитектура през Първото българско царство. – В: Преславска книжовна школа, т. 1. Шумен, 1995, 317–331.
- Bank 1985:** A. Bank. L'Art Byzantin. Leningrad, 1985.
- Goldschmidt, Weitzmann 1930–1934:** A. Goldschmidt, K. Weitzmann. Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XIII Jahrhunderts, Bd I–II. Berlin, 1930–1934.

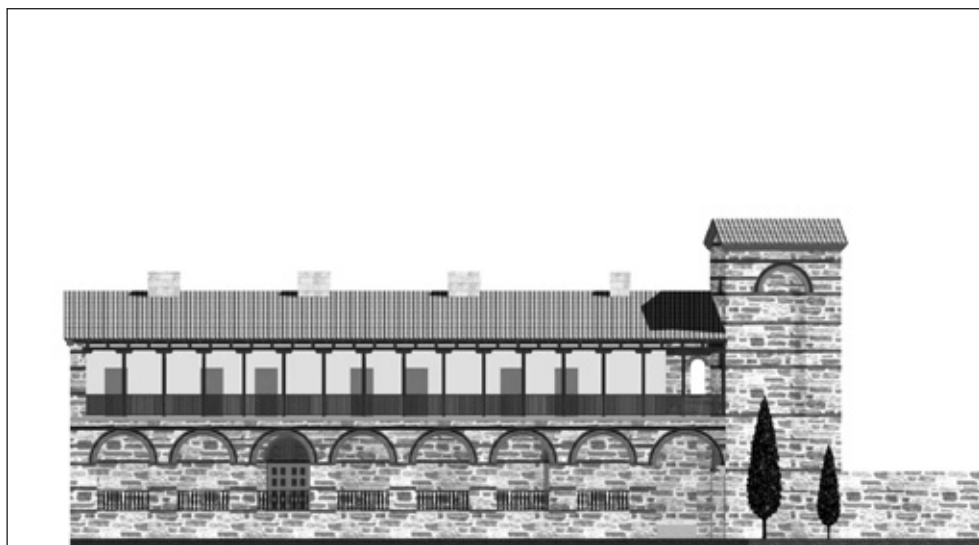
Обр. 1. Граждански комплекс при църква №3 на Трапезица (план).

Обр. 2. Костен завършек
от архиерейски жезъл.

Обр. 3. Архиерейски жезъл
от Трапезица (възстановка).

Обр. 4. Граждански комплекс при църква № 3
(възстановка на двуделната сграда).